

**«НАПЕРЕДОДНІ»: ПІДГОТОВКА ДО ЛІКВІДАЦІЇ
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО**

В статті розглянуто період політичної підготовки до ліквідації Нової Січі урядом Російської імперії

Ключові слова: Нова Січ, козацтво, Г.-Ф. Міллер, П. Текелій

Минуло 230 років від того часу, коли припинила своє існування Запорозька Січ – було ліквідовано оригінальний устрій козацької автономії, здійснено поглинення Запорозьких Вольностей Російською імперією, підірвано основи запорозького способу життя. Попри те, що військова операція корпусу російського війська під командуванням П. Текелії, здійснена 4 червня 1775 р. неодноразово висвітлювалася в історичній літературі, чимало аспектів проблеми так і залишилися поза увагою дослідників. Як наслідок, це призвело до побутування великої кількості історіографічних міфів. Переважна більшість з них наголошує на спонтанності ліквідації Січі, яку було ліквідовано немовби «за ходом» руху російських військ з театру турецької війни та зводить весь процес поглинення імперією Запорожжя виключно до військової операції. Не уникла «демонізації» й особа головного виконавця – П. Текелії. Джерела, що зберігаються у фондах державних установ та діячів Російської імперії «катерининської доби», у відповідних архівосховищах дозволяють по новому поглянути на ряд проблемних питань, пов'язаних із подіями другої половини 1775 р.

Однак, ліквідація Війська Запорозького Низового у 1775 р. відбулася не спонтанно. Її було не тільки обумовлено всім плином історичного розвитку Російської імперії впродовж XVIII ст., але й ідейно обґрунтовано та організаційно підготовлено урядовцями Російської імперії за часів перебування на престолі Єлизавети Петрівни та Катерини II.

Час від часу як у окремих представників правлячої верхівки Запорозької Січі, так і у можновладців Російської імперії виникали ідеї та плани щодо часткового реформування чи взагалі цілковитого знищення Запорозької Січі. Зрозуміло, що проекти січової старшини відзначалися значно більшою поміркованістю, у порівнянні з проектами, що вийшли з імперських кіл. До найбільш ранніх спроб реформування Запорожжя слід віднести намагання скасувати виборність січової адміністрації, які мали місце на початку 1750 рр. Показовим є той факт, що у даному випадку інтереси вищої російської цивільної та військової адміністрації в Україні в особі київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва співпадали з прагненнями лояльно налаштованої до російської влади запорозької старшини – колишнього кошового отамана Якіма Малого, військового писаря Петра Чернявського та ін. Останній навіть надав до розгляду М. Леонтьєва «*Всепонижайшее*

доношение» з 8 пунктів, в яких не тільки перелічував всі «неподобства» з боку основної маси запорожців, але й давав практичні рекомендації, як їх уникнути надалі [1, с. 182-186]. Впродовж 1750-1760-х років ситуація навколо несанкціонованого урядом, але традиційного для Війська Запорозького Низового, щорічного переобрання вищої старшини настільки загострилася, що Катерина II своє грамотою від 19.04.1764 р. остаточно заборонила переобирати кошового, писаря та суддю без узгодження з гетьманом Кирилом Розумовським та без височайшої конфірмації [2, с. 199-201].

Зауважимо, що самовільні зміщення та вибори вищого військового керівництва стали причиною того, що ще за 10 років до ліквідації Січі від вищого військового керівництва на розгляд імперського уряду почали надходити пропозиції відносно ліквідації Запорожжя як автономного військово-державного утворення. Зокрема, серед справ придворного архіву Катерини II збереглися документи, авторами яких були генерали Петро Румянцев та Карл фон Штофельн. Хоча ці документи й різняться за жанрами та видовою належністю, але ж функціонально вони мали прислужитися одному й тому самому – якомога швидшій ліквідації Запорозької Січі. Датовані вони кінцем лютого та березнем 1765 р. Саме в цей час при імператорському дворі у Санкт-Петербурзі перебувала запорозька депутація на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським, військовим писарем Іваном Глобою та представниками січових куренів. Головною метою депутації було домогтися розмежування земель Війська Запорозького Низового з Новоросійською губернією та Військом Донським.

У часі ці події співпали з фактичним (формально з кінця 1764 р.) вступом до управління Україною президента Другої Малоросійської колегії (1764-1781) генерал-аншефа П. Румянцева та прийняттям ним повноважень колишнього гетьмана К. Розумовського з управління Запорожжям. Послідовний та переконаний впроваджувач уніфікаторської політики уряду П. Румянцев був впевнений у абсолютній недоцільності подальшого існування січової громади у тому вигляді, в якому вона існувала за часів Нової Січі. У донесенні П.Румянцева імператриці Катерині II, надісланому 28 лютого 1765 р., під час перебування його у Москві йдеться про попередні відвідини П. Румянцева у Москві запорозькими депутатами, під час їх подорожі до Санкт-Петербурга. Після довгої розмови з запорожцями П. Румянцев остаточно переконався у неможливості подальшого мирного співіснування Запорожжя у єдиному державному організмі з Російською імперією. Запорожці, згідно з іншими донесеннями П. Румянцева, це непідконтрольні державі гультяї, які не сплачують податків державі, ні до чого і ні до кого не прив'язані, збагачуються за рахунок контрабанди... Запорожці, на його думку, козаки лише за назвою, на яку вони не мають жодного права [3, арк. 3-6, 7-8, 126]. А тому він пропонував терміново заарештувати всіх членів запорозької депутації, які на той час перебували у столиці, та негайно дати наказ польовим і поселеним військам Новоросійської губернії й донським козакам зайняти територію Запорожжя [4, арк. 3-3 зв., 4].

В цей час у самому Санкт-Петербурзі знаходився командувач поселеними військами (ландміліцією) Української лінії генерал-майор К. фон Штофельн. 19 березня 1765 р. він представив на розгляд імператриці так зване *«Примечание о запорожцах»*, яке було нічим іншим як проектом ліквідації Запорозької Січі. Згідно з ним, передбачалося заарештувати у квітні 1765 р. членів запорозької депутації під час їхнього повернення додому, ввести на територію Запорожжя російські війська та негайно приступити до реорганізації устрою Вольностей. Землі Війська Запорозького Низового мали бути перетворені на Дніпровську губернію, яка складалася б з двох провінцій – Микитинської та Кодацької. Колишні запорожці, згідно з планом мали б укомплектувати два однакових за назвою козацьких полки. Козацький спосіб життя запорозького населення, таким чином, хоча й був би збереженим, але на постійній основі, ставши подібним до військової служби донського козацтва.

Укладаючи свій проект ліквідації Січі, К. Штофельн керувався, насамперед, суто прагматичними мотивами. Його кінцевою метою було створення на запорозьких землях нової губернії за зразком Новоросійської, губернатором якої він бачив себе. Бажання підвищити свій соціальний статус спонукало Штофельна взятися за перо і зайнятися розробкою плану. Крім цього він виступав як речник дворянства Новоросійської губернії, що прагло забезпечити спокоєм свої латифундії на загарбаних запорозьких землях та взяти участь у подальших розподілах території Війська. Крім цього, Штофельнові й самому страшенно не подобалося Запорожжя. У своєму проекті К. Штофельн показував Катерині II, що Запорозька Січ як політична організація безмежно далека від самодержавної системи Російської імперії – *«якобы они вовсе нам неподвластны»*. Своїми безпосередніми діями, за переконанням К. Штофельна, запорожці завдавали економічних збитків державі, підривали її зовнішньополітичний імідж, провокували конфлікти з найближчими сусідами. Дипломатичний збиток від запорожців, на його думку, полягав у тому, що *«они воруют везде, грабят татар и поляков, от чего непрестанно комиссия за комиссией»*. Економічний збиток вбачався у недотриманні митного режиму. Не подобалося Штофельнові і те, що козаки *«противу своего данного обещания своего кошевого переменяли»*.

К. Штофельн взагалі не сприймав виборну верхівку козацтва, зазначаючи її великий вплив на *«чернь»*. Для керівників Січі, у тому числі і для П.Калнишевського, у *«Примечании»* передбачено заслання вглиб імперії з видачею на харчування 18 карбованців на рік, що на той час становило річне жалування рядового військовослужбовця. Обурювала К.Штофельна і справедлива боротьба запорозького козацтва проти наступу на їхні землі, територіальні суперечки навколо державних поселень біля Самарської фортеці, у Новій Сербії, поблизу Ненаситецького ретраншементу та інше [4, арк. 5-5 зв., 6, 11, 16] В цілому, проект ліквідації Січі, запропонований К. Штофельном, відзначався більшою ґрунтовністю у порівнянні з пропозиціями П.Румянцева та був розписаний ним мало не погодинно.

Хоча потенційна можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей існувала ще навесні 1765 р., її не було втілено у життя. Хитке становище імператриці Катерини II впродовж перших років її царювання, що пояснювалося такими чинниками, як нелегітимність приходу до влади, наявність претендентів на престол, великим ступенем залежності від найближчого оточення, яке сприяло поваленню Петра III, не дозволяло робити аж занадто різких та рішучих кроків щодо реформування та уніфікації устрою напівавтономних окраїн імперії. Та й, власне, на той час Катерина II ще не виявляла схильності до силового вирішення подібних питань, перебуваючи під впливом ліберальних ілюзій щодо можливості розв'язання проблем шляхом скликання Уложених Зборів, створення оптимального законодавства тощо. Отже, грозіві хмари того року пройшли повз Запорожжя.

Разом з цим, поява проектів Румянцева та Штофельна щодо ліквідації Січі викликала зацікавленість уряду до «запорозької проблеми». Як наслідок, наприкінці 1760 – на початку 1770-х рр. продовжують з'являтися описові та історичні твори, у частині з яких червоною ниткою проходить думка про шкідливість подальшого існування Січі. Серед таких згадаємо праці німця на російській службі академіка Г.-Ф. Мілера: *«Краткая выписка о запорожцах»*, *«Разсуждение о правах и привилегиях запорожских казаков»*, *«Описание о происхождении запорожских казаков и теперешнем состоянии их»* та інші [5].

Репрезентовано було й матеріали спостережень російського офіцерства та чиновництва за способом життя запорожців, внутрішнім устроєм Запорозької Січі. Показовим серед них є *«Описание Запорожской Сечи»*, укладене наприкінці 1766 р. колишнім запорозьким військовим писарем Іваном Чугуєвцем. Його копію було надіслано у розпорядження імператриці Катерини II київським та новоросійським генерал-губернатором Федором Воейковим [7, арк. 2-3, 4-13 зв.]. Цей опис відрізнявся найбільшою поміркованістю серед сучасних йому у порівнянні, наприклад, з описом Запорожжя генерала-поручика Олександра Прозоровського, складеного ним у червні 1770 р. та надісланого на розгляд віце-президентові Військової колегії Захару Чернишову [8, с. 349-355].

Тобто, попри те, що у 1765 р. російський уряд відмовився від радикальних кроків по відношенню до Війська Запорозького Низового, на різних щаблях влади здійснювався збір матеріалів відносно соціального устрою Запорожжя, його економічної та військової могутності, які у будь-яку мить могли бути використані у справі поглинення козацької автономії.

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва чергового разу стало на порядку денному у травні 1774 р., коли на кількох засіданнях перед імператрицею висловили необхідність *«учинить решительное по сему положение»*. Та відмовилася, зробивши наголос на вірній службі Війська Запорозького у минулу війну [9, арк. 188-188 зв., 190-190 зв.]. Надалі впродовж цілого року на засіданнях Ради з

запорозького питання плани ліквідації чи бодай реформування Запорозжя не обговорювалися попри сотні скарг від вищого командування Новоросійської, Слобідсько-Української та Київської губерній на дії запорожців [10, арк. 199, 203 зв., 265, 269]. Вирішити територіальні суперечки між Військом та сусідніми губерніями намагалися через пошук відповідних актів та грамот, тобто, у правовому полі.

Ситуація докорінно змінилася у квітні 1775 р. коли з Києва було отримано чергову реляцію П. Румянцева відносно намірів кошового отамана П. Калнишевського перейти разом зі всім військом у турецьке підданство. На засіданні Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці, нібито у справі розгляду претензій Запорозжя на зайняті під Новоросійську губернію землі. Приїде – не планував зради, не приїде... П.Калнишевський через якісь обставини їхати до Санкт-Петербургу не схотів. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П. Румянцева і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорозжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити Військо Запорозьке Низове. Г. Потьомкін наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, з долученням певної кількості іррегулярних команд. Окрім П. Румянцева (ініціатора) справжніми авторами плану ліквідації Запорозької Січі слід вважати канцлера імперії Микиту Паніна та всемогутнього фаворита імператриці Григорія Потьомкіна. Про це переконливо свідчать їх підписи на протоколі того фатального для Запорозжя засідання Ради при Височайшому Дворі. Показовим є той факт, що план навіть не було апробовано імператрицею Катериною II. Кредит довіри до вищезгаданих осіб у неї був настільки високим, що саме на їх розсуд було віддано вирішення цього важливого питання [8, арк. 290, 294 зв.].

Долю Запорозької Січі було вирішено. Залишалося втілити план її ліквідації у життя. Для цього необхідно було знайти сумлінних та відповідальних виконавців. Звісно-ж, що ними мали стати вищі офіцери, які мали значний військовий досвід. Згідно з наказом, отриманим наприкінці травня 1775 р. зі столиці, це завдання покладалося на тимчасового (замість П. Румянцева) головнокомандувача російськими військами на Півдні (1-ї та 2-ї армій) генерал-поручика О. Прозоровського та на генерал-поручика Петра Текелію.

Маловідомий факт, але на чолі об'єднаного корпусу іррегулярних та регулярних військ, які покладали край історичному існуванню Запорозжя стояв не П. Текелія, а саме О. Прозоровський. Справа в тім, що угруповання П. Текелії мало зайняти правобережну частину Запорозьких Вольностей, в той час як сам Прозоровський діяв на лівобережжі. Оскільки Січ знаходилася на правому боці р. Дніпра, то саме П. Текелії, а не його начальникові Прозоровському, судилося зайняти січову столицю та стати одним з персоніфікованих уособлень історичної трагедії Запорозжя.

Сили, які були задіяні у військовій операції з ліквідації Війська Запорозького, хоча й були досить значними – до 40 000, але ж зовсім не були спрямовані саме на Січ. Навпаки, своїм головним завданням російські командири небезпідставно вважали опанування всієї території Запорожжя, а не його столиці – зайняття паланкових центрів та решти великих населених пунктів. Відтак, вказана цифра показувала загальну кількість російських вояків, що стали залогоми у запорозьких слободах, зимівниках та містечках. Коли вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П. Текелії підійшло до Січі, воно складалося з одного ескадрону Сербського гусарського полку, полковим командиром в якому довгі роки був П. Текелія, та з Інгерманландського піхотного полку. Також у їх розпорядженні була російська залога Новосіченського ретраншементу. Цими військами були заблоковані всі шляхи з Січі, її форштадт – Гасанбаша, навколишні зимівники. Диспозиція та дії російського війська не залишали жодних сумнівів у його кінцевих намірах. Запорозькій військовій старшині, яка під час останньої війни з Туреччиною отримала відповідні армійські чини, було запропоновано з'явитися на рапорт до генерала-поручика П. Текелії. Відмова могла розглядатися російським командуванням виключно як державна та військова зрада. Впродовж кількох хвилин на січовому майдані зібралася загальна військова рада, яка проходила у надзвичайно бурхливий спосіб. Кількість козаків, які закликали чинити збройний опір, була значною, але ж вистачало й таких, хто не вбачав великої біди у тому, щоб підкоритися волі уряду. Не останню роль відіграла й погоджувальна, примиренська позиція більшості січової старшини та духовенства. Трохи більше як через годину брами січової фортеці відкрилися та до П. Текелії з хлібом-сіллю вийшли кошовий отаман П. Калнишевський, суддя, писар, січові діди та курінні отамани разом з рештою січовиків.

Наступного дня, 5 червня 1775 р., січовики були додатково приведені до присяги на вірність імператриці Катерині II. Подібна ж картина спостерігалася й у інших населених пунктах Запорожжя. В цілому, остаточне поглинення Запорозьких Вольностей імперією відбулося без застосування збройної сили.

«Ліквідація Запорозької Січі 1775 р.», як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція з захоплення козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням «Манифеста» Катерини II від 3 серпня 1775 р. (цей твір до речі, є нічим іншим як компіляцією зі згаданих вище проектів, описів, рапортів та реляцій, який було опубліковано, так би мовити, заднім числом, аби лише надати легітимності тому факту, який вже на той час відбувся) [9, арк. 1-11]. Вона розтяглася на кілька місяців та складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованих на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорожжя та всіх сторін життя його населення згідно з загальноімперськими нормами. Оскільки саме на П. Текелію було покладена подальша пацифікація та управління Запорожжям після зайняття

його території урядовими військами, необхідно з'ясувати, в чому ж саме полягали його дії впродовж наступних кількох місяців. Кілька десятків рапортів генерал-поручика П. Текелії, адресованих Г. Потьомкіну та датованих червнем-жовтнем 1775 р., дозволяють з великим ступенем вірогідності реконструювати діяльність П. Текелії на тимчасовій посаді верховного управителя Запорожжя.

Впродовж перших тижнів після окупації Вольностей, головну увагу П. Текелії було зосереджено на вирішенні долі арештованих кошового отамана П. Калнишевського, військового писаря Івана Глоби та військового суді Павла Головатого. Впродовж наступних двох тижнів їх було відконвойовано до Москви та після нетривалого слідства відправлено на довічне заслання у віддалені монастирі Архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського. Станом на кінець червня було завершено опис головної частини їх майна, яке невдовзі поступило до скарбниці [10, арк. 59] Туди ж було передано: загальновійськові кошти (скарбницю) у сумі до 150 000 карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої у колишніх запорожців носило тотальний характер; січковий архів. Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П. Текелією, за допомогою підлеглих, було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорожжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено у життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти [10, арк. 101-101 зв., 102] До кінця літа з метою полегшення податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах [10, арк. 167]

Влітку 1775 р. П. Текелією було порушено чимало судових справ по відношенню до запорозької старшини, за звинуваченнями у грабунках мешканців Новоросійської губернії, як-то у справі осавула Йосипа Паралича [10, арк. 167]. Під його ж безпосереднім контролем знаходилися заходи поліцейсько-репресивного характеру. Так, у вересні-жовтні 1775 р. особисто Текелією розслідувалися справи про поширення серед запорожців чуток відносно війська отамана Метелки, яке нібито йде невідомо звідки заради відтворення Січі та у складенні Іваном Карнаухом, вчителем співу при січовій школі, *«пасквильной и бунтовной песни»* про зруйнування Січі [10, арк. 279-279 зв., 280, 386-387 зв.]. Разом з цим, згідно зі спогадами колишнього запорожця Микити Коржа, П. Текелія під час захоплення Січі російським військом та пізніше, не виказував особистої неприязні до козаків. Він, радше, виступав у амплуа сумлінного виконавця даного йому зверху розпорядження. Приязні розмови зі старшиною, спільні трапези, інтерес до різних боків життя січової громади – такими були найбільш прикметні риси його перебування на Запорожжі влітку 1775 р. [11, с. 265-267]. Зауважимо, що з багатьма з запорозьких старшин П. Текелія був особисто знайомий ще з часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Не викликало особливої неприязні чи

антагонізму з їх боку й командування цього генерала корпусом війська, який зайняв Вольності влітку 1775 р. Принаймні, маємо велику кількість атестатів, виданих Текелією, впродовж літа-осені 1775 р.: Мокію Гулику, Микиті Довбні, Гаврилу Письменному, Степану Курилу, Івану Білому, Олексію Шульзі та багатьом іншим [12, арк. 23, 63, 67, 83-83 зв., 111, 115, 131 зв.]

Вже на кінець 1775 р. можна вести розмову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішньополітичного курсу імперії. Немалою мірою цьому сприяв й значний відтік запорожців на Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства, який спостерігався впродовж другої половини 1770-х рр. Масовий вихід колишніх січовиків та їх родин на Кубань на початку 1790-х рр. завершили тривалий процес ліквідації запорозького способу життя на півдні України.

Бібліографічні посилання:

1. Андриевский А.А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715–1774) извлеченные из старых дел киевского губернского архива / А.А. Андриевский. – Одесса, 1886.
1. 2.Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1888.
2. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА), ф. 13, оп. 1, д. 76.
3. РДАДА, ф. 13, оп. 1, д. 78.
4. РДАДА, ф. 199, портфель 342, ч. I, д. 5; ч. II, д. 2, 3.
5. Архів зовнішньої політики Російської імперії, ф. 124, оп. 1/124, 1766 г., д. 1. (*Авторство цього опису помилково приписується секретареві Київської губернської канцелярії Василю Чернявському, який лише засвідчив його копію: В.Чернявский. Описание Запорожской Сечи 1766 года. – Одеса, 1852).*
6. Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровского. 1756-1776. – М., 2004.
7. Російський державний історичний архів, ф. 1146, оп. 1, д. 3.
8. РДАДА, ф. 13, оп. 1, д. 92.
9. Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА), ф. 52, оп. 1, д. 79.
10. Устное повествование бывшего запорожца Н.Л.Коржа // Андреев А., Шумов С. История Запорожской Сечи. – К.-М., 2003
11. РДВІА, ф. 52, оп. 1, д. 311.

V. Milchev

«On the eve»: preparing to liquidation of Viysko Zaporozian Nizove

The period of political preparing to destroying of New Sich by government of Russia Empire is investigated in this article

Keywords: *the New Sich, cossackdom, G.-F. Miller, P. Tekeliy*

В. Мильчев

«Накануне»: підготовка к ликвидации Войска Запорожского Низового

В статье рассмотрено период политической подготовки к ликвидации Новой Сечи правительством Российской империи

Ключевые слова: *Новая Сеч, козачество, Г.-Ф. Миллер, П. Текелий*